

RÓBERT PÉTER

Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel

Polgár, polgári, polgárosodott – olyan kifejezések, amelyekhez értékek, normák kapcsolódnak. Lehet, nem mindig volt ez így; lehet, ez nem szükségszerű, de én ebben az írásban elsősorban *normatív* módon közelítek a témához, nem feltétlenül törekszem tudományos, kutatói objektivitásra. Miközben a polgár, a polgárság egy társadalmi kategória, tárgyszerűen vizsgálható, leírható, figyelembe véve történeti kontextusában is változó jellegét. Sem a szöveg terjedelme, sem a felkészültségem nem teszi azonban lehetővé, hogy érdemben kifejtsem a téma történeti hátterét. A fogalmi definíció tekintetében is azt rögzítem, én miről beszélek. A polgárság – nyilván jelentősen leegyszerűsített társadalmi szemlélettel – a társadalom *közepén* helyezkedik el, a feudális társadalomban a földbirtokos és a parasztság között, a kapitalista társadalomban a tőkés és a munkás között. Ezzel megengedem magamnak, hogy ne tegyek különbséget a polgárság és a középosztály között. Túlteszem magam azon is, hogy a politikai szóhasználatban tőkés és burzsoá ugyanaz; ilyen szempontból én talán kispolgárról beszélek, de mivel ehhez a kifejezéshez negatív tartalom kötődik, ezért nem használom. Számomra a polgárság pozitív értelemben véve normatív fogalom.

A vágyott polgárság/polgári középosztály

A rendszerváltást követően egyértelműen fogalmazódott meg, hogy Magyarország ne csak piacgazdaság legyen, hanem polgári társadalom is. A negyven év szocializmus ebből a nézőpontból is *kitérőnek* minősült, egy polgárosodási folyamat megszakadásának, amely 1990 után folytatódhat. Olyan kérdések merültek fel, hogy kik és milyen tőkeformák felhasználásával, átváltásával válhatnak egy polgári társadalom sikeres, nyertes tagjaivá. Több kérdésben vita folyt: milyen mértékű lesz a csere vagy a reprodukció a posztoszocialista társadalomban? Mennyire cserélnek helyet az elsők és az utolsók? Honnan jönnek a régi-új vállalkozók? Tőkések hiányában menedzserek vezénylik le a kapitalista átalakulást? Az új vezetők, menedzserek a korábbi „helyettesek” közül kerülnek ki? Mennyire generációváltás a rendszerváltás? Ha a kérdőjeles mondatok mögé mindenütt elhelyezném a forrásokat, a bibliográfia a rendelkezésemre álló betűhelyek túl nagy részét venné el; inkább azt emelem ki, amiben érzésem szerint konszenzus volt.

A posztoszocialista átalakulást segíti, annak stabilitását erősíti, a nyilvánvaló költségek és veszteségek mértékét csökkenti, ha a tőkés piacgazdaság mellett létrejön egy erős polgári középosztály. Legalább három vonatkozásban sorolhatók érvek emellett.

1. *Gazdasági érv*: a polgárság anyagi ereje biztosítja azokat a szabadon felhasználható pénzbeli és időbeli forrásokat, amelyek fogyasztói bázist teremtenek. Ez a szükségletek kielégítésével mind makro-, mind mikroszinten hozzájárul a gazdasági stabilitáshoz, a gazdasági növekedéshez.

2. *Kulturális érv*: a polgárság a társadalom kulturális életének alappillére, a kulturális javak legnagyobb fogyasztója, olyan értékeket és normákat képvisel, amelyek a társadalomban a stabilitást, a szolidaritást, a toleranciát, a másság elfogadását biztosítják.

3. *Politikai érv*: a polgárság stabilizál annyiban is, hogy politikailag mentes a bal- vagy jobboldali szélsőségektől, támogatja és fejleszti a demokratikus politikai berendezkedést, annak intézményrendszerét.

Ezek az érvek együttesen alapozták meg azt a *polgárosodás-projektet*, amely a rendszerváltás után – legalábbis a retorika szintjén – elindult, hogy megteremtse, újratemtse a tulajdonosi polgárságot és a képzettségi polgárságot, a szakirodalomban is megkülönböztetett két középosztályi csoportot.

Normatív polgári jellemzők

Milyen a(z) ideáltipikus) polgári középosztály tagja, melyek egy polgári társadalom ismérvei? Az egyik specifikum a *bizalom* magas foka mind az egyének között, mind mikro-makro viszonylatban, az egyének és a társadalmi intézmények között. A polgárság mindkét fő alkotóelemét, a tulajdonosi és a képzettségi csoportot egyaránt a bizalom kitüntetett fontossága jellemzi: az előbbi bízik üzleti partnere és egész piaci környezete tisztességében; az utóbbi bízik munkáltatója és az egész munkaerőpiaci szabályrendszer korrektségében.

A polgár autonóm, önálló ember, így tekint önmagára, s elvárja, hogy így tekintsenek rá. Tudatában van kötelezettségeinek, ismeri jogait, felelős módon vállalja cselekedetei következményeit. A polgár szuverén ember, függetlenségének, szabadságának biztosítéka egyfelől anyagi-jövedelmi helyzetének stabilitása, másfelől a jobbiztonság, a jog kiszámíthatósága, a törvény előtti egyenlőség. A polgár nem kiszolgáltatott ember, nem kerül megálázó helyzetbe, sem munkavállalóként, sem állampolgárként.

A polgár autonómiájának, önállóságának, függetlenségének fontos ismérve, hogy saját ítélete, véleménye, meggyőződése, értekei és normái szerint választ, dönt, cselekszik. A polgári társa-

dalomban erre megvan mind a joga, mind a képessége. Társadalmi, politikai, emberi magatartását nem pillanatnyi (gazdasági) érdekek, rövid távú megfontolások, politikai megfelelés, lojalitás, felsőbb elvárások határozzák meg. Döntéseiért, cselekedeteiért ilyen irányból politikai retorzió sem érheti.

Polgárosodás-deficit Magyarországon

Társadalomszerkezet

Szokás a polgári középosztályt foglalkozási csoportokkal meghatározni, leírni. Ebből a szempontból sem a képzettségi, sem a tulajdonosi polgárság nem volt jó helyzetben 1990-ben. Ha a képzettségi polgárságot, nyilván leegyszerűsített módon, a diplomás értelmiségiek között keressük, a szocialista évtizedek során elsősorban két csoport erősödött, a műszaki és a pedagógus értelmiség. Ők ugyanakkor, a mobilitási vizsgálatokból tudhatóan, döntően első generációs értelmiségiek, származásukat, családi hátterüket, szocializációjukat tekintve nem polgári közegekből kerültek ki. A hagyományosabb polgári foglalkozási kategóriák – jogászok, orvosok – zártabbak maradtak, az oda tartozók száma sem nőtt meg jelentősen.

A rendszerváltás után a felsőoktatás expanziója nyilván szélesítette a potenciális polgári középosztály bázisát. Ennek ellenére kétséges, hogy a polgárosodás ezzel arányosan nőtt volna. Hiába mutatnak ki jelentős bérprémiumot a közgazdászok a diplomásoknál, a hazai keresetek mellett nehéz a polgári önállóság, függetlenség, öntudat *jövedelmi bázisát* fellelni a magyar társadalomban. Ebből a szempontból lényegtelen, ki hogyan érvel abban a vitában, hogy a hazai bérszínvonal az ország gazdasági teljesítményének tükrében valójában nem alacsony, vagy mégis az. Nyilván lényeges itt a köz- és a magánszféra különbsége. Bi-

zonyos tradicionális középosztályi foglalkozások, mint az orvosok esetében – a közszférában mindenképpen – az alacsony fizetésekből (is) adódó demoralizáló hálapénz teljesen ellentétes bármiféle polgári normával. A jogi pályán is inkább a magán-szférás ügyvédi praxis teszi lehetővé polgári egzisztencia kialakítását. Az ügyészség, a bíróság esetében viszont a függetlenség hiánya, a kiszolgáltatottság ássa alá a polgári viszonyokat, ami a csúcson, a „kiemelt ügyekben” mindenképpen jelen van. A köztisztviselői, hivatalnoki kar tekintetében is az elvárt lojalitás és parancsvégrehajtó bürokrata magatartás teszi kétségessé a polgári mentalitást. Ehhez járul a „mindennapi” korrupció, amiről szintén nagyon sok hivatkozható kutatás, elemzés létezik.

A tulajdonosi polgárság az államosításokat és a szocialista tervgazdaság évtizedeit követően alacsony számú volt 1990-ben. Ugyanakkor általános meggyőződés volt, hogy a számos kutató által leírt második gazdaság, amely keresztbe metszette és „piacivá” tette az állami újraelosztás hierarchiáját, gyors és sikeres piaci átalakulást alapoz meg Magyarországon. Nehéz és értelmetlen lenne azt elemezni, hogy vajon polgárosultabb új vállalkozói osztály jött volna-e létre, ha nagyobb lett volna a *reprivatizáció*, ha több régi tulajdonosi család kapta volna vissza államosított vállalkozását, javait. Ehelyett a hazai privatizáció inkább olyan sajátos mobilitást eredményezett, melynek során vállalati vezetők váltak tulajdonossá. A folyamatban szerephez jutottak a kárpótlási jegyek és könnyített hitelkonstrukciók a menedzseri kivásárlás fedezeteként, s nagy teret kapott a politikai tőke gazdaságivá válása. Meglehet, egy tőkehiányos országban ez volt az „útfüggő” megoldás az „eredeti tőkefelhalmozásra”. Ez egy más habitusú vállalkozói osztály. Esetükben az állami szektorra épülő szocialista második gazdaságból kinövő, ügyeskedésre, kijátszásra, kiskapuk keresésére és kreatív megtalálására szocializáló piaci világ szemlélete mindmáig ellene hat a kockázatot vállaló, innovatív, rövid távú, gyors megtérülés helyett hosszú távú befekte-

tésekben gondolkodó polgári vállalkozói mentalitás általánossá válásának. Mindez különösen nem várható el azoktól, akik nem is vállalkozók, hanem kényszerből önfoglalkoztatók, mivel saját magukon kívül senki nem alkalmazná őket. A vásár persze két-tőn áll. A hazai vállalkozói társadalom egy nemcsak a nemzetközi gazdasági folyamatok, hanem a hazai politikai beavatkozások miatt is kiszámíthatatlan gazdasági környezetben és egy nemzetközi mércével mérve kiemelt újraelosztást megvalósító, ezért *túladoztató* politikai közegben gyakorta a túlélésért küzd, nem is viselkedhetne másképp, polgáribban. A tapasztalat azt mutatja, hogy a vállalkozói sikerben nagy szerep jut az aktuális kormányzathoz fűződő politikai viszonyoknak, s ez a viszony még tán bennfentesek számára is meghökkentően instabil tud lenni, még a vállalkozói elit sem érezheti magát teljes biztonságban a politikával összefonódó gazdasági hatalom játékterén.

Bizalom

A modern társadalmak minőségét alapvetően határozza meg a bizalom mértéke vagy hiánya. Három szempontból is érdemes vizsgálni a kérdést. Az emberek egymás iránti bizalma az egyik, s éppen a Tárki értékvizsgálatai mutatták ki, hogy ez a fajta bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban milyen alacsony. A *személyközi bizalom* hiánya hatással van a gazdaság működésére, a gazdasági szereplők magatartására, ezzel kihat a piaci viszonyokra. Még fontosabb a téma szempontjából, hogy csökkenti a társadalmi kohéziót, növeli a társadalmi kizáródás mértékét, összességében rombolja a polgári mentalitás számos elemét.

Egy következő szempont az emberek bizalma a gazdasági és politikai intézmények iránt. Ismét nemzetközi adatok alapján, ez a bizalom is alacsony mértékű Magyarországon. Személy szerint azonban nem ennek az *alulról felfelé irányuló* intézményi bizalomnak a hiányát tartom a legnagyobb problémának, vagyis

hogy az emberek nem bíznak a politikusokban, a pártokban, a parlamentben, vagy alig jobban a jogrendszerben; nem bíznak a gazdasági szereplőkben sem, kiváltképp nem a bankokban, bennük még a politikusoknál és a pártoknál is kevésbé. Ennél súlyosabbnak minősítem a *felülről lefelé irányuló* intézményi bizalom hiányát, nevezetesen, hogy az állami szervek, kormányhivatalok, munkáltatók nem bíznak az emberekben állampolgárként, munkavállalóként. Sok jelét tapasztalhatja ennek bárki a mindennapi életben. A példa, amit választottam, tán apróság-nak tűnhet, de úgy érzem, cseppben a tenger. Szolgáltató vállalatok küldenek rendre formanyomtatvány-szerű leveleket óraállások éves leolvasásáról, kéményellenőrzésről stb. Ha nyelvész lennék, szakszerűbben tudnám elemezni e levelek stílusát. Számomra parancsokból és felszólításokból állnak, törvényekre hivatkoznak, büntetést helyeznek kilátásba, ha valaki nem tesz eleget kötelességének. Olyan embereknek íródnak ezek a levelek, akiknek köztartozásuk sosem volt, törvényt sosem szegtek. Nem többedik felszólításról van szó, az első értesítés hangneme ez. A hatóság szól így a potenciális törvényszegőhöz – vagyis mindenkihez – egy nem polgári országban.

A nemzetközi szociológiai osztálymodellekben a (felső)középosztály – mind a magán-, mind a közsférában – egyik meghatározó jellemzője, hogy az odatartozók munkája autonóm, bizalom alapul, nehezen ellenőrizhető (monitorozható). Számomra megdöbbenő, hogy Magyarországon az állami szervek, munkáltatók mennyi időt, energiát, humán erőforrást használnak arra, hogy az ilyen dolgozókat *ellenőrizzék, elszámoltassák*. Még értelmetlenebb, mire érzik magukat feljogosítva azokkal kapcsolatban, akik állami alkalmazottak, vagyis közpénzből kapják fizetésüket. Miközben náluk ezt az eljárást sem a bérek nagysága, sem a munkafeltételek, sem a munkahely biztonsága nem indokolja.

Jó példának érzem, ami a pedagógusokkal történik. Nagyrészt állami alkalmazott, alacsony fizetésű, középosztályi csoport,

akik esetében éppen keresetük javítására dolgoztak ki modellt. A magasabb fizetés feltétele azonban az önelszámolás, az adott esetben sok évre visszanyúló munka visszamenőleges számszerűsítése, központi ellenőrzésre alkalmassá tétele, a vonatkozó kormányhivatal által kifejlesztett „kézikönyv” előírásai alapján. Mindez a minőségbiztosítás jegyében történik, miközben a hazai közoktatás minősége a PISA eredmények, valamint számos közgazdász és oktatáskutató elemzése szerint gyenge. Központi ellenőrzéstől, elszámoltatástól nem is fog javulni.

Nincs mód további példák sorolására, ahol a munka minőségét mennyiségi mutatókkal próbálják megmérni hivatalnokok. Pályázat útján elnyert kutatási támogatás korábbi kedvezményezettjeként megemlítem viszont azt az ellenőrző, elszámoltató eljárást, amely a közpénzből kutatókra vonatkozik. Pályázaton kutatási pénzt elnyerni a bizalom megnyilvánulása – lehetne. Valójában kiterjedt apparátus ellenőriz minden számlát, előírás a kutatási pénzből történő kiadások előzetes engedélyeztetése, a közbeszerzés kötelezettsége minden vonatkozásban fennáll. Közpénzt felhasználni illő felelősséggel kell. Minden ilyen felhasználót potenciális csalóként, sikkasztóként ellenőrizni és elszámoltatni kevésbé jelez bizalmat, polgári környezetet. Érdeklődéssel olvasom közgazdász kollégák elemzéseit, becsléseit nehezen mérhető társadalmi jelenségek, viszonyok számszerűsítéséről, „beárazásáról”. Kíváncsi lennék, mennyi közpénzt visz el a közpénzt felhasználók iránti általános bizalmatlanság, az ő folyamatos, kisstílusú ellenőrzésük és elszámoltatásuk.

Ezt a gondolatot nem áll módomban tovább részletezni abba az irányba, hogy az ellenőrzés, elszámoltatás mértéke és a közpénz összege mintha *fordított arányban* állnának. Nem beszélve arról, amikor a (gazdasági) ellenőrzés a (politikai) megfélemlítés és retorzió eszköze lesz. Ez nem a polgári társadalom megnyilvánulása.

Jogok és kötelezettségek

Jogász nem lévén, itt olyasmiről írok, amihez nem értek megfelelő mértékben. Úgy érzem tehát, a következő gondolatmenet az én *jogérzékelésem* lenyomata.

A köteleességek maguktól értetődően kötelezőek. Kérdés lehet azonban az ezekre vonatkozó törvények, előírások mennyisége, stílusa. Polgári társadalomban a törvényhozás, szabályozás mögött széles társadalmi egyetértés áll, ezen alapul a törvények, szabályok stb. betartásának kötelezettsége. Túlszabályozott, túllelőrzött társadalomban az előírások egy részét mindenki feleslegesnek tartja, nem veszi komolyan, csak formálisan, lát-szatra, esetleg kifejezetten hamis módon teljesíti. A deficit abban jelentkezik, hogy egy idő után nehéz lesz különbséget tenni, hogy mit kell betartani és mit nem. A határ elcsúszik, elvész a morális kötelezettségérzet *bármely* törvény vagy szabály betartására.

A köteleességek mellett mindig vannak jogok is. A jogok azonban nem maguktól értetődőek, szemben a kötelezettségekkel. Még azok sem, amelyek esetleg törvényben, rendeletben szabályozott járandóságok, mint egy segély vagy ellátás. Lehet ennek csak adminisztrációs, technikai oka, de ilyen esetekben is kérvényezni kell, formanyomtatványon és az ügyben az illetékes hivatal majd döntést hoz. Vannak azonban másféle jogosultságok, amelyek megszerzéséhez szintén elvárások kapcsolódnak, de az elvárás teljesítése nem jelenti a jogosultság automatikus érvényesülését. Hadd említsek példát az egyetemi életből, lehetne máshonnan is. Ha valaki adjunktus akar lenni, elvárás vele szemben, hogy legyen doktori fokozata. Ha valaki docens akar lenni, elvárás vele szemben, hogy habilítájon. De ha ezeket vagy más további elvárásokat teljesíti is, még nem fogják ezért előléptetni. Ehhez pályáznia kell, és akkor mindjárt lehetőség van a mérlegelésre, arra, hogy csak „megfelelő” kérelmező esetében szülessen kedvező döntés, aki ezt lojalitással, alkalmazkodással kiér-

demli. A polgári társadalom biztonságára itt sem lehet számítani. Az ilyen rendszer azt célozza, hogy ne öntudatos polgárok legyenek a társadalomban, akiknek jogaik vannak, hanem *alattvalók*, akik kérelmeznek. Senki ne gondolja, hihesse, hogy valami jár neki, valamit kiérdemelt. Kérvényezzen, s majd döntés születik arról, érdemesnek találják-e, megfelel-e az elvárásoknak, beleértve azokat is, amelyek sem leírva, sem kimondva nincsenek.

A felelősség kérdése akkor merül fel, ha sérül vagy kérdésessé válik a törvények, előírások betartása. Abban az esetben, ha a szabályszegésnek nincsen következménye, senkit nem vonnak felelősségre, akkor a jogrend, a jogbiztonság sérül. Ha a felelősség megállapításakor szemponttá válik, hogy kinek az ügyéről van szó, jóval súlyosabb a helyzet. Nem egyszerűen a törvény előtti egyenlőség elve sérül, az egész polgárosodási folyamat ássa alá az olyan tapasztalat, amikor a felelősségre vonás valószínűsége és mértéke *fordítottan arányos* a szabályszegés mértékével, vagy a szabályszegő társadalmi pozíciójával. Van olyan érzésem, hogy a kisebb vétkek megtorlása valószínűbb, mint a nagyobbaké, és hogy a társadalmi létrán felfelé haladva nő annak az esélye, hogy a vétkes elkerülje a felelősségre vonást a mai Magyarországon.

A polgári Magyarország hiányának néhány tényezőjét kívántam bemutatni, amelyek *számomra* különösen zavaróak. Úgy érzem, a világ, amelyben most élünk, egy furcsa „házasság” szülötte. A kommunista rendpárti gondolkodás örökségének és a porosz rendpárti gondolkodás ideájának találkozásából jött létre ez a mai posztkommunista ellenőrző, elszámoltató, bizalmatlanságot sugalló rendszer.

A társadalmi egyenlőtlenségek elemzői felhívják a figyelmet arra, hogy számos rendelkezés – például adószabályok, juttatások – haszonélvezői nem a társadalom alján lévők, nem a rászorultak, hanem a náluk jobb helyzetű, gyakorta középosztálynak

nevezett csoport. A társadalom szerkezetének vizsgálatakor viszont az derül ki, hogy ez a középosztály – ennek ellenére – igen vékony, töredezett, és főként csak *relatív*e „közép”. Különböző alcsoportjai rendelkeznek bizonyos középosztályi jellemzőkkel, de körülményeik, életvitelük összességében elmarad egy elvárható polgári szinttől, főleg nyugati mércével mérve. A másik oldalról, a szegénység felől közelítve, a Társi Monitor kutatásaiban is alkalmazott, kilenc elemből álló, nemzetközi sztenderdet követő, nyilvánvalóan normatív deprivációs indikátorok esetében 2014-ben csupán a magyar háztartások *ötöde* nem minősült depriváltnak egyetlen mutató szerint sem. A példák kiragadottak, de váratlan kiadás fedezésére a magyar háztartások közel háromnegyede képtelen, egy hét nyaralást a háztartások közel kétharmada nem engedhet meg magának. Egy középosztályi társadalom nem így fest, ahol már egy drágább óra, egy divatos táská, egy jobb lakás is *politikai céltábla* lehet.

A polgárosodás-projekt Magyarországon *bizonytalan ideig szünetel*. Hovatovább már retorikailag sem létezik. Egy időben nem volt politikus, aki ne a polgárokról beszélt volna. Helyettük ma a politikusok nyilatkozataiban és a közpénzből fizetett társadalmi reklámokban *magyarokról* van szó. A polgárok már a szlogenekből is eltűntek, helyettük csak magyarok vannak – alacsony bérért keményen dolgozó (dolgoztatott) magyar emberek.